

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ОСУДНОСТІ

В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

С. В. Чорней

асистент кафедри кримінального права
і криміналістики юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені
Юрія Федьковича

Стаття присвячена розвитку осудності в кримінальному законодавстві України. Адже аксіоматичним положенням кримінального права є те, що правильно оцінювати фактичні ознаки вчинюваного діяння й усвідомлювати його суспільно небезпечний характер, а також керувати своїми діями (бездіяльністю), що є необхідною умовою вини, може тільки осудна особа.

Ключові слова: осудність, неосудність, злочин.

Статья посвящается развитию вменяемости в криминальном законодательстве Украины. Поскольку аксиоматическими положениями криминального права является то, что правильно оценивать фактические признаки совершенного действия и осознавать его общественно небезопасный характер, а также руководить своими действиями (бездействием), что есть необходимым условием вины, может только вменяемая особа.

Ключевые слова: вменяемость, невменяемость, преступление.

The article is devoted to the development of the putability institute in the criminal legislation of Ukraine. However the axiomatic principle in the criminal law

is that to estimate correctly the actual evidence of the action committing and to realize its socially dangerous character, and also to control ones actions (inactions), which is the necessary condition of guilt, can only criminally sane person.

Keywords: *putability, insanity, crime*

Проблеми, пов'язані з інститутами Загальної частини кримінального права, набули особливої актуальності після прийняття нового Кримінального кодексу України. Питання визначення осудності посідає серед цих проблем одне із центральних місць. Теоретичний і практичний інтерес до нього обумовлений зверненням людей до найбільш складної сторони суспільного життя й соціальної діяльності – їх здатності бути винними і кримінально відповідальними за свідому й вольову кримінальну карану поведінку.

При формулюванні теоретичних положень були використані праці: С. В. Бородіна, В. М. Бурдіна, Л. С. Белогриц-Котляревського, А. А. Васильєва, П. С. Дагеля, А. А. Жижиленко, В. Х. Кандинського, О. Ф. Кістяківського, М. Й. Коржанського, В. В. Леня, Д. Р. Лунца, П. І. Люблінського, П. С. Матишевського, Е. Я. Немировського, А. А. Піонтковського, С. В. Познишева, Г. В. Рейтца, В. П. Сербського, М. Д. Сергєєвського, В. Д. Спасовича, М. С. Таганцева, В. Я. Тація, В. С. Трахтерова, Ю. Я. Хейфіца та ін.

Історична оцінка правового явища вимагає розглядати кожне питання з точки зору того, як це явище виникло, які головні етапи у своєму розвитку пройшло, а з точки зору його розвитку – поглянути, яким це явище є нині [1, с.125].

Справді, вивчення правового явища в генезисі дозволяє шляхом дослідження реальних фактів історії визначити не лише прояви феномена, а й передумо-

ви його виникнення та наслідки: історія накладає свій відбиток на зв'язки права з усіма соціальними реаліями, відображає траєкторію його еволюції, опір з боку консервативних сил та події, що стимулюють розвиток тощо [2, с. 210-211].

У давніх пам'ятках руського права до середини XVII ст. питання про суб'єкт злочину, по суті, не виникало, а тому неможливо з'ясувати, як саме вирішувалося питання про осудність особи і чи порушувалося воно взагалі. Зрозумілим було лише те, що суб'єктом злочину визнавалася, як правило, тільки фізична особа – людина.

Варто погодитися з В. С. Трахтеровим, який відзначає, що принцип осудності відсутній і в Соборному Уложенні 1649 р. Адже Уложення характеризується проведенням станової нерівності, допущенням широкого суддівського свавілля, наданням виняткового значення релігійному моменту, суворістю каральної системи та наявністю пережитків об'єктивного ставлення [3, с.10].

Як зазначає В. Бурдін, такий підхід до суб'єкта злочину загалом і до кримінальної відповідальності осіб з різного роду психічними розладами пояснюється містичними поглядами на природу злочину. Вважалося, що злочин – це ніщо інше, як прояв злої диявольської волі на землі, яка може знаходити своє об'єктивування не тільки в поведінці будь-якої людини незалежно від її віку і стану здоров'я, але й у тваринах, рослинах чи навіть предметах. Саме цим пояснюється тогочасна практика притягнення до кримінальної відповідальності психічно хворих, дітей, а поряд з ними і тварин, рослин та предметів. Тільки починаючи з XVII–XVIII ст., з розвитком медицини, накопиченням психіатричних спостережень психічні захворювання стають предметом лікарських спостережень та лікування [4, с. 242].

Поступово змінилися й містичні погляди на природу злочину. Злочин почали розглядати як прояв свідомо-вольового акту людської поведінки. Починаючи з кінця XVII ст., законодавець намагається виключити зі сфери кримінальної відповідальності тих осіб, які через різні причини не мали змоги робити свідомо-вольовий вибір поведінки в кримінально-значущих ситуаціях вибору. Саме так розв'язувалося питання про кримінальну відповідальність психічно хворих в «Новоуказаних статтях про татебні, розбійні та вбивчі справи» 1669 р., де зазначалося, що до біснуватих, які вчинили вбивство, смертна кара не застосовувалася [5, с. 26-27; 6, с. 9-10]. Суттєвий крок у диференціації причин, які виключали кримінальну відповідальність особи, було зроблено у Військовому артикулі Петра I. Так, у арт. 195 Військового статуту йшлося, що покарання за крадіжку пом'якшується або ж особа взагалі не підлягає кримінальній відповідальності, якщо була вчинена крадіжка продуктів харчування під впливом тривалого голоду або крадіжку вчинила особа, позбавлена розуму, чи дитина, яка може бути передана батькам для покарання різками [7, с. 321-322, 363].

Першим нормативним актом, у якому законодавець не лише максимально диференційовано підходив до причин неосудності, враховуючи попередній історичний досвід, але й системно та структурно правильно розмістив їх, фактично створивши окремий інститут законодавства, було Уложення 1845 р. Саме з розробкою цього нормативно-правового акта пов'язують виникнення понять осудності й неосудності і відповідної термінології для їх позначення. Відповідно до статті 98 Уложення до таких причин зараховували: 1) казус; 2) малолітство в такому віці, коли підсудний не міг ще розуміти значення свого діяння; 3) без-

умство, божевілля чи напади іншої хвороби, які призвели до повної втрати свідомості; 4) помилку випадкову чи внаслідок обману; 5) вплив непереборної сили; 6) необхідну оборону [8, с.193].

Після ухвалення Уложення про покарання 1845 р. у юридичній літературі почали вживатися терміни «осудність» та «неосудність», які застосовувалися до суб'єкта злочину. Вже В. Д. Спасович пише у підручнику: «... суб'єктом злочину може бути лише фізична особа, яка є осудною» [9, с. 25].

У 1861 році після скасування кріпацтва проводиться судова реформа. Вона позначилася і на виконанні постанов кримінального законодавства. У 1864 році були скасовані деякі види тілесних покарань виданням Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями, і внесенням деяких змін в Уложення про покарання. Передбачені в Уложенні про покарання видання 1845 р. та 1857 р. ухвали про неосудність ввійшли і в пізніші його видання 1866 р. та 1885 р. Зміст відповідних статей 95, 96, 97, 98 залишився тим самим [10, с.121].

Що стосується Статуту кримінального судочинства 1864 р., то цей законодавчий акт більшою мірою стосувався процесуальних питань, проте також містив окремі положення, які дають змогу зробити висновок про те, що законодавець надавав різного значення психічному стану особи під час вчинення нею злочину і її психічному стану після його вчинення.

Статут про покарання, які накладаються мировими судьями, 1864 р. у частині, що стосується причин, які виключали кримінальну відповідальність, фактично копіював положення Уложення 1845 р. [4, с. 245].

Кримінальне уложення 1903 року зберегло диференційований підхід до причин неосудності. Законодавець при фор-

мулюванні цього поняття в ст. 39 одразу вказав на одну з причин, що може зумовлювати такий стан, – різні психічні розлади. Усі інші причини містилися в окремих статтях, зокрема: ст. 39 (різного роду психічні та тілесні захворювання), ст. 40 (недосягнення особою 10-річного віку), ст. 41 (вікова нерозвиненість неповнолітніх віком від 10 до 17 років), ст. 42 (казус та непереборна сила), ст. 43 (помилка), ст. 44 (виконання вимог закону чи наказу) [11].

Варто відзначити, що обговорення проекту Кримінального уложення викликало багато дискусій з приводу проблем, які стосуються осудності і сьогодні залишаються актуальними в науці кримінального права. Так, зокрема вже тоді досить активно обговорювалося питання про можливість самостійного виділення поняття обмеженої осудності. Ось що писали автори пояснювальної записки до проекту Кримінального уложення 1903 р. з приводу невключення положень про обмежену осудність до змісту Уложення: «Комісія не вважала за необхідне вказувати в законі на такі стани, що тільки послаблюють енергію розумової діяльності, не паралізуючи її, тобто не внесла особливих постанов про т. зв. зменшену осудність. Легкодумство та дурість, стан зворушення, нервовий розлад, без сумніву, можуть впливати на розмір покарання, але в цьому значенні вони вичерпують загальне поняття причин, що викликають полегшення для винуватця, проте вони не мають нічого спільного з умовами осудності» [12, с. 154]. Зазначена аргументація була сприйнята більшістю розробників Кримінального уложення і в кінцевому підсумку положення, які стосуються обмеженої осудності, так і не ввійшли до його змісту.

Першим нормативним актом радянської влади, який безпосередньо стосувався кримінально-правових понять

осудності та неосудності, була інструкція Народного Комісаріату юстиції 1918 р. «Про освідкування душевнохворих». Згодом, 8 травня 1919 року Народним Комісаріатом юстиції та Народним Комісаріатом охорони здоров'я було затверджено Положення про психіатричну експертизу, яке надавало експертам право давати висновки про осудність особи. Щоправда, на думку В. Бурдіна, у цих нормативних актах не вказувалося, що саме треба розуміти під осудністю та неосудністю, а щодо причин неосудності, то, по суті, йшлося тільки про одну – психічне захворювання [4, с. 247].

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок про те, що в російському кримінальному праві (законодавстві) царського періоду та кримінальному законодавстві РРФСР й УРСР поняття осудності не було сформульовано взагалі. При цьому поняття осудності було відсутнє не тільки в Керівних началах 1919 р., Основних началах 1924 р., але й у Кримінальних кодексах РРФСР та УСРР 1922 р., КК УСРР 1926 р., 1960 р.

Завершальним етапом розвитку союзнного кримінального законодавства стали Основи кримінального законодавства Союзу РСР та Республік 1991 р., які з певних причин так і не набрали чинності. Незважаючи на всю прогресивність Основ 1991 р. порівняно з попереднім законодавством, вони традиційно підходили до поняття неосудності, яке нічим не відрізнялося від цього поняття у Кримінальному кодексі УСРР 1960 р. У статті 15 Основ уперше в історії розвитку радянського кримінального законодавства було формалізовано поняття обмеженої осудності, яке сьогодні практично без змін використане законодавцем у ст. 20 Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК України).

Розпад СРСР перешкодив прийняттю нових Кримінальних кодексів респуб-

лік і, відповідно, включенню цієї статті до республіканських кримінальних кодексів. Але розробка теоретичних підходів рішення цієї проблеми не стала менш актуальною. У 1993 році В. А. Ломако виступив за законодавче оформлення в Кримінальному кодексі України особливостей кримінальної відповідальності осіб, які мають психічні розлади, що не виключають осудності. Він пропонував передбачити самостійну кримінально-правову норму з обов'язковою вказівкою на біологічні ознаки, які конкретизуватимуть це поняття, або сформулювати її за аналогією з обставинами, які пом'якшують відповідальність [13, с.18-19].

Норма про осудність у КК України 2001 р. закріплена в розділі IV «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (Суб'єкт злочину)» у ст. 19, яка містить таке поняття осудності: «... здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними», хоча і це визначення, на наш погляд, вимагає подальшого, більш глибокого дослідження.

Незважаючи на те, що з погляду права формальної логіки поняття осудності, як позитивне поняття, є первинним відносно поняття неосудності, у кримінальному законодавстві спершу було закріплене саме поняття неосудності та причини цього кримінально-правового явища.

На основі вищевикладеного, беручи до уваги особливості застосування інституту осудності у конкретний історичний період, пропонуємо періодизацію розвитку інституту осудності в Україні:

1. Стародавній період (X–XVII ст.).

Цей період характеризується тим, що питання суб'єкта злочину взагалі по суті не вирішувалося. Це пояснюється містичними поглядами на природу злочину і тогочасною практикою притягнен-

ня до кримінальної відповідальності психічно хворих, дітей, а поряд з ними і тварин, рослин та предметів.

2. Імперський період (XVII ст. – 1917 р.).

У цей період більшість земель сучасної України входить до складу царської Росії, і відповідно розвиток інституту осудності – у межах правового поля держави-метрополії. Інститут осудності характеризується такими ознаками: виникають поняття осудності та неосудності і відповідна термінологія для їх позначення; зі сфери кримінальної відповідальності виключаються ті особи, які через різні причини не мали змоги робити свідомо-вольовий вибір поведінки; закріплюється диференційований підхід і розширюються причини, з яких вчинене не могло бути виною і які були об'єднані в межах одного розділу; виникає поняття обмеженої осудності та пропозиції щодо його закріплення у законодавстві.

3. Радянський період (1917–1990 рр.).

У радянському законодавстві поняття осудності не передбачалося, воно існувало лише в теорії кримінального права. Хоча радянськими науковцями було поставлено питання про необхідність закріпити в кримінальному законі поняття осудності, воно так і не знайшло практичного втілення. Це було обумовлено такими причинами: вважалося, що «осудність» – це термін медичний, а не юридичний, і його законодавче закріплення призведе до необхідності у кожній справі встановлювати осудність особи, що вчинила злочин.

4. Сучасний період існування і розвитку інституту осудності.

Нині інститут осудності характеризується такими ознаками: у кримінальному законі закріплене поняття осудності; осудність є обов'язковою ознакою суб'єкта злочину; обмежена осудність є видом осудності, який передбачений КК України.

Список використаної літератури

1. Басков А. Я. Методология научного исследования: учеб. пособ. / А. Я. Басков, Н. В. Туленков. – К.: МАУП, 2002. – 124 с.
2. Бержель Ж. Л. Общая теория права / Ж. Л. Бержель. – М.: NOTA BENE, 2000. – 575 с.
3. Трахтеров В. С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). – Харьков, 1992. – 83 с.
4. Бурдін В. Осудність та неосудність у кримінальному праві: історичний аспект // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – Вип. 48. – 2009. – С. 241-254.
5. Луниця Д. Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. – М.: Медицина, 1966. – 236 с.
6. Морозов Г. В., Луниця Д. Р., Фелинская Н. И. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. – М.: Медицина, 1976. – 336 с.
7. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – Т. 4. Законодательство периода абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1986. – 512 с.
8. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. – Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М.: Юрид. лит., 1988. – 432 с.
9. Спасович В. Д. Учебник уголовного права. Сост. В. Спасовичем. – СПб., Тип. Иосафата Огризко, 1863.– Т. I.– Вып. I. – 178 с.
10. Хохлов Н. Полный свод законов уголовных. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – М., Тип. Шпомен и Глушкова, 1867.
11. Уголовное уложение 1903 года // Приложение к Собр. узак. и расп. Правительства за 1903 год. – № 38. – Отд. 1. – Ст. 416.
12. Трахтеров В. С. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. Праці кафедри «Проблеми сучасного права» та Правничного інституту народного господарства. – №5. – Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А. В. Багинського, 1930. – 256 с.
13. Ломако В. А. Осудність та неосудність за кримінальним правом України: Конспект лекцій. – Харків: Українська юридична академія, 1993. – 23 с.